

रूपरेखाको अर्को रूप : पञ्चायत राजनीतिको प्रचारमा साहित्यिक पत्रिका

रमेश राई

परिचय

२०१७ असार-साउनमा रूपरेखाको प्रकाशन सुरु भयो र पुसमा राजा महेन्द्रले निर्वाचित सरकारलाई हटाएर सत्ता हातमा लिए । यी दुवै एकै समयमा हुनु संयोग मात्रै थियो । तर, पञ्चायत व्यवस्थाले राज्यका सबै संरचना र संयन्त्रहरू आफ्नो अनुकूल उपयोग गरेको थियो । पञ्चायतसँगै अस्तित्वमा आएको साहित्यिक पत्रिका रूपरेखालाई पनि यस क्रममा उपयोग गरियो । त्यसैले रूपरेखाको आवरणमा साहित्य र छायाँमा राजनीति दुई रूप थियो भनेर यो लेखमा चर्चा गरिएको छ ।

नेपाली साहित्यमा स्थापित पुस्ता कम सक्रिय बनेको र नयाँ पुस्ताको आगमनको समय थियो त्यो । यही नयाँ पुस्ताको लेखकीय आडमा रूपरेखाको भावी दिन निर्भर थियो । लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको मृत्यु भइसकेको थियो भने पुष्कर शमशेर मृत्यु शैयामा थिए । राजनीतिको कुरा गर्दा विपी कोइरालाको निर्वाचित सरकार थियो । नेपाली पत्रकारिता संगठित बन्दै थियो तर व्यवस्थित र व्यावसायिक भइसकेको थिएन । प्रेस स्वतन्त्रताको प्रश्न जनताको मौलिक अधिकार र प्रजातन्त्रको अभिन्न अंग भनेर चर्चामा थियो । साहित्यिक पत्रकारिताबारे चर्चा कम भए पनि शारदा को प्रकाशन र साहित्यमा पुऱ्याएको योगदानले रूपरेखा प्रकाशनअघि नै साहित्यिक पत्रकारिता अभ्यासमा थियो ।

रूपरेखा विशुद्ध साहित्यिक गतिविधिका लागि गैर-राज्यको अग्रसरता थियो । पहिलो अंकको सम्पादकीय र प्रकाशकीयमा नेपाली साहित्यिक पत्रिकाको अभाव पूरा गर्दै नेपाली साहित्यको विकासमा सहयोग पुऱ्याउने उद्देश्यले रूपरेखा प्रकाशन गरेको दाबी गरिएको छ (रूपरेखा २०१७) । यसका सुस्का एकतीस अंक नेपाल राष्ट्रिय पुस्तकालयले, पूर्णांक बत्तीसदेखि मुनाल प्रकाशनले र ४८ औँ अंकदेखि रूपायन प्रकाशनले प्रकाशित गरेका थिए । प्रकाशकीय जिम्मा एकबाट अर्कोमा सरे पनि रूपरेखा कुनै न कुनै रूपले पञ्चायतको विचार र कार्यक्रमको प्रचारमा अंशियार थियो । सुस्का दिनमा रूपरेखाको स्वेच्छिक संलग्नता थियो । समूहबाट निजी प्रकाशकको जिम्मामा आएपछि राज्य नियन्त्रित नीति र कार्यक्रमको प्रचारबाजीसँगै प्रतिपक्षी विचारसहितको 'साभा मञ्च' बन्ने प्रयास गर्‍यो र अन्तमा रूपरेखा विशुद्ध साहित्यिक पत्रिका बनेको थियो ।

पञ्चायतले जनवर्गीय संगठनहरू बनाएर सामाजिक समूहहरूको तहमा राजनीति गरेको थियो । सबै क्षेत्र राजनीतिले व्याप्त अवधिका साहित्यिक पत्रिकाको अध्ययन कसरी गर्न सकिन्छ भन्ने एउटा पक्ष हो । तत्कालीन राजनीतिक व्यवस्था, बजार वा अर्थतन्त्र, पाठकको स्त्रि, राजा वा दरबारको भूमिका एवं सम्पादक उत्तम कुँवरको चलाखी जस्ता सन्दर्भहरू रूपरेखाको जीवनमा जोडिएका छन् । पत्रिकाको जीवनमा थुप्रै पक्ष जोडिए पनि एउटा साहित्यिक पत्रिकाको अवस्थिति निर्धारण गर्ने साहित्यले नै हो । तर, रूपरेखाको जीवनमा राजनीति पनि जोडिने भएकाले पत्रिका सञ्चालकको सोच र पाठकका आग्रह व्यवस्थासामु कमजोर हुन्छन् भन्ने विषयलाई यो लेखमा छलफल गरिएको छ । यो विषय रूपरेखाको जीवनमा आउने उतारचढाव र दोहोरो चरित्रमार्फत प्रस्ट्याउन खोजिएको छ ।

यो अनुसन्धान क्रममा पत्रिकाका पाइए जति अंकहरूमा प्रकाशित पञ्चायती दर्शन, विचार र कार्यक्रमसम्बन्धी लेख तथा विज्ञापनका आधारमा रूपरेखाको अवस्थितिलाई निर्धारण गर्न खोजिएको छ । लेखमा तीन ओटा खण्डहरू छन् । पहिलो खण्डमा रूपरेखाको जीवनका मुख्य पक्षहरू समेटिएका छन् । दोस्रो खण्डमा राज्यले नीति र योजनामार्फत सञ्चार क्षेत्रलाई प्रभावित गर्न सक्ने सन्दर्भबारे चर्चा गरिएको छ । तेस्रो खण्डले रूपरेखामा राजनीति कसरी प्रवेश गर्‍यो ? त्यसको मात्रा र निहीतार्थबारे विश्लेषणको प्रयास गरेको छ । रूपरेखामार्फत पञ्चायत राजनीतिको प्रचार भएको थियो तर पत्रिका आफू चाहिँ राजनीतिकृत भएको थिएन भन्नेबारे चर्चा गरिएको छ । नेपाली भाषा र साहित्यप्रति रूपरेखाले देखाएको आसक्तिलाई पञ्चायती भाषा नीतिको अनुशरण नै हो भनेर पनि छलफल गरिएको छ ।

रूपरेखाको जीवन-कथा

अभि सुवेदीले *शारदा*को सम्पादकीय उल्लेख गर्दै उक्त सम्पादकीय-टिप्पणीलाई त्यस युगको साहित्यिक समस्यालाई व्याख्या गर्ने विचार ठानेका छन् । सुवेदी लेख्छन् :

राजनैतिक क्रान्ति भैसकेर पनि, विचार र लेख स्वतन्त्र भैसकेर पनि नेपाली साहित्य अझै शिथिल देखिन्छ । यसो हुनु नपर्ने, तर भैरहेछ । ... एक किसिमबाट राजनैतिक क्रान्ति आकस्मिकतावश भए भैं भएर नै लेखक तथा कलाकारहरूमा अलमल पैदा भैरहेछ । ती लेखक तथा कलाकारहरूले आफ्नो मुख्य बाटोलाई निर्धारित गर्न सकेका छैनन् । राजनीति उनीहरूको निमित्त गौण हो कि प्रधान हो, र साहित्यप्रधान हो कि गौण, त्यसको निधो ती व्यक्तिहरूले गर्न सकेका छैनन् ... (सुवेदी २०३४ : ६५) ।

*शारदा*कालमा नेपाली बौद्धिक समुदायमाभू साहित्य र राजनीतिबीच अन्तर प्रस्तुत गर्न प्रतिभा कम भए पनि *रूपरेखा*ले खुल्लमखुला साहित्य र छायाँमा राजनीतिलाई आफ्नो जीवनको पूर्ववर्तीकालमा अभ्यास गर्‍यो । यो खण्डमा *रूपरेखा*को सुस्झात र यसको जीवनबारे चर्चा गरिएको छ ।

रूपरेखाको सुस्झात

क्षणिक जोश र भावावेशमा आएर गरिएको निर्णयले केही वर्षपछि गएर गर्ड्डी जिम्मेवारीको बोभ लाग्दछ भन्ने थाहा पाएका भए २०१५ फागुन महिनामा नेपाल राष्ट्रिय पुस्तकालयका युवक कार्यकर्ताहरू '*रूप-रेखा*' प्रकाशन गर्ने टुङ्गोमा सायद पुग्ने थिएनन् । " ... होस त पछि पो खुल्यो, ... पत्रिकाले पहिलो वर्षमै भन्डै दुई हजार रूपैयाँ टुट्टा खानुपन्थो ! वर्ष दिन नाघ्दा ननाघ्दै स्थिति डाँवाडोल भयो, पुस्तकालयको आफ्नै अवस्था धर्मर ..." (रूपरेखा २०२२ : २०८) ।

अड्चालीसौं पूर्णांकमा समावेश माथि उद्धृत वाक्यांशले नेपाल राष्ट्रिय पुस्तकालयको संयोजनमा *रूपरेखा* प्रकाशनको योजना बनेको देखिन्छ । यो योजना तत्काल किन लागु भएन वा गर्न सकिएन भन्ने विषय चाहिँ पुस्तकालयको आर्थिक एवं भौतिक अवस्थसँग जोडिएको थियो ।^१ अधिकांश साहित्यिक सामग्री

^१ पत्रिकाको निरन्तरताका लागि पुस्तकालयाध्यक्ष श्रवणकुमार अधिकारीले आँठी दिएको र योगेन्द्रनाथ अर्यालले ऋण दिएको सन्दर्भ उल्लेख भएको पाइन्छ (रूपरेखा २०२२ : २०८) ।

समावेश गरिएको पहिलो अंकमा विधा छुट्ट्याइएको थिएन । यसमा सामान्य संरचनागत समस्या थिए, तैपनि यो अंक लामो दूरीका लागि प्रस्थानबिन्दु थियो ।

नेपाल राष्ट्रिय पुस्तकालयको स्थापना केही उत्साही युवाले वि.सं. २००९ मा गरेका थिए । पुस्तकालयका संस्थापक श्रीरामदेव भट्टराईको अनुभवबाट तत्कालीन परिस्थिति र पुस्तकालय स्थापनाबारे जानकारी प्राप्त हुन्छ । उनी लेख्छन् :

प्रजातन्त्रको लगत्तैपछि तत्कालीन युवाहरू शान्ति सुरक्षा संघ, आफू आफ्नो इलाकामा पाठशाला, पुस्तकालय, वाचनालय आदि स्थापना गर्ने तरखरमा थिए । खासगरी बेलुकी जमघट हुन्थ्यो, नयाँ कार्यक्रम बन्दथ्यो । अध्ययन जारी नै थियो, बिहान बेलुकी फुर्सद हुँदैनथ्यो । जागिर भैसकेका र फुर्सद भएका पाकाहरूबाट पनि प्रोत्साहन पाइन्थ्यो । त्यसैको फलस्वरूप २००८ सालमा प्यूखाटोलमा उपदेशक मण्डल नामको संस्था खडा हुन्छ र २००९ सालमा उक्त मण्डलबाट चोइटिएर प्यूखा नजिकै खिचापोखरीमा नेपाल राष्ट्रिय पुस्तकालयको जन्म हुन्छ (भट्टराई २०४० : ११९) ।

रूपरेखाको पहिलो अंकमा छापिएको 'पुस्तकालय परिचय' स्तम्भमा नेपाल राष्ट्रिय पुस्तकालयबारे लेखिएको छ ।^१ पुस्तकालयको वार्षिक आम्दानी तीन हजार हुने गरेको र आर्थिक सहायता 'सरकारी' भन्ने उल्लेख गरिएको छ । यही स्तम्भमा पुस्तकालयले वि.सं. २०१६/१७ मा सरकारबाट तीन सय सहयोग प्राप्त गरेको उल्लेख छ (रूपरेखा २०१७) । तर, आर्थिक सहायताबारे अमोद भट्टराई लेख्छन् :

... २०१७ सालमा नेपाल राज्यभरका सार्वजनिक पुस्तकालयहरूलाई सहायता स्वरूप प्रदान गर्न श्री ५ को सरकारले ८० (अस्सी) हजार स्वैय्याँ छुट्ट्याएको समाचार र त्यसलाई धेरैजसो पुस्तकालयहरूले स्वागत गरेको कुरा २०१७ अश्विन २० गतेको 'जनता' पत्रिकाले छापेको थियो । उक्त रकमलाई दामासाहीको रूपमा बाँड्दा नेपाल राष्ट्रिय पुस्तकालयले मुस्किलले हजार/बाह्र सय स्वैय्याँ मात्र पाएको

^१ सार्वजनिक पुस्तकालयको रूपमा २००९ भदौ ३० गते विधिवत् रूपमा खुलेको पुस्तकालयले २०११ चैत ५ गते सरकारी मान्यता प्राप्त गरेको थियो । प्रारम्भमा १० थान पुस्तकबाट सुरु भएर पच्चीस/तीस हजार पुस्तक र पत्रपत्रिकासहितको पुस्तकालय अठार वर्षपछि वि.सं. २०२७ मा पद्मकन्या कलेजले जिम्मा लियो (भट्टराई २०४० र भट्टराई २०५१) र नेपाल राष्ट्रिय पुस्तकालय सधैँका लागि बन्द भयो ।

थियो । यो जानकारी पुस्तकालयका प्रधान संस्थापक संरक्षक श्रीरामदेव भट्टराईबाट प्राप्त भएको हो (भट्टराई २०११ : १९) ।

पुस्तकालयका संस्थापक श्रीरामदेव भट्टराईले रूपरेखा प्रकाशनमा योगेन्द्रनाथ अर्यालले सबै लगानी गरेको भने पनि पुस्तकालयले वि.सं. २०१५ देखि बनाएको योजना सरकारी सहायता प्राप्त गरेपछि वि.सं. २०१७ देखि प्रकाशन गर्नुले पुस्तकालयको आर्थिक संलग्नतालाई संकेत गर्दछ । अर्थको चाँजोपाँजो जसरी गरिएको भए पनि वि.सं. २०१७ मा द्वैमासिक रूपमा नेपाली साहित्यको सेवा गर्ने भनेर प्रकाशित रूपरेखा छैटौँ अंकदेखि राजनीतितिर ढल्किँदै सातौँ अंकमा राजकीय राजनीतिमय बनेको छ । साहित्यको सेवा गर्ने जुन पवित्र उद्देश्य थियो, त्यो वर्ष दिन पनि टिकेन ।

रूपरेखाको जीवन

रूपरेखाको प्रकाशन २०१७ असार-साउनमा नेपाल राष्ट्रिय पुस्तकालयले सुरु गरेको थियो । पत्रिकाको पहिलो सम्पादक वासुदेव रिसाल थिए । श्रीरामदेव भट्टराई, योगेन्द्रनाथ अर्याल, जगदीशप्रसाद अधिकारी, बालमुकुन्ददेव पाण्डे विभिन्न समयमा सम्पादक बनेका थिए । त्यसपछि उत्तम कुँवर आए । लामो समयसम्म बालमुकुन्ददेव र उत्तम संयुक्त सम्पादक थिए । बालमुकुन्दले छाडेपछि उत्तम कुँवर जीवनभरि सम्पादक रहिरहे । उनको मृत्यु (२०३९ साउन) पछि शान्ति कुँवर सम्पादक बने र, नयनराज पाण्डे यसका अन्तिम सम्पादक बने ।

यो द्वैमासिक पत्रिका तेस्रो वर्षदेखि मासिक बनेको थियो । पूर्णांक ३२ देखि राष्ट्रिय पुस्तकालयको सट्टा मुनाल प्रकाशनले रूपरेखा प्रकाशनको जिम्मा लिएको थियो ।^३ प्रकाशक फेरिए पनि पत्रिकाको उद्देश्य र सिद्धान्तमा कुनै परिवर्तन हुने छैन भन्ने कुरा पत्रिकाको प्रकाशकीयमा लेखिएको छ । "... 'रूप-रेखा'मा स्थायित्व र नियमितता ल्याउन यसका लागि एक सुनियोजित व्यवस्था हुनु अत्यन्त आवश्यक थियो । ... यस प्रकाशनलाई 'रूप-रेखा' प्रकाशनको अभिभारा बोक्ने अनुरोध प्राप्त भयो । प्रकाशनले बस अभिभारालाई बोक्नु आफ्नो परम कर्तव्य एवं गौरव मान्यो" प्रकाशक परिवर्तनबारे यसमा लेखिएको छ (रूपरेखा २०२०ख : ७६) ।

^३ मुनाल प्रकाशनले गीत, कथा, निबन्ध संग्रह तथा उपन्यास पनि प्रकाशित गरेको थियो । यहाँबाट पञ्चायतसम्बन्धी पुस्तकहरू अधिक छापिने गरेको सूचना रूपरेखाका विभिन्न अंकमा प्रकाशित विज्ञापनबाट थाहा हुन्छ ।

प्रकाशकको दोस्रो परिवर्तन पूर्णांक ४८ देखि भएको थियो । प्रकाशक परिवर्तनबारे पूर्णांक ४८ को 'केही संस्मरण रूपरेखा' शीर्षक लेखमा "... यस अंकदेखि 'रूपरेखा' मुनाल प्रकाशनको साटो 'रूपायन प्रकाशन'बाट प्रकाशित भएको छ । यस प्रकाशनको उद्देश्य नेपाली वाङ्मयको संवर्द्धन र विकास गर्नु हो । प्रकाशक परिवर्तन भए पनि 'रूपरेखा'को मौजुदा सिद्धान्तमा कुनै किसिमको परिवर्तन हुने छैन" भनेर लेखिएको छ (रूपरेखा २०२२ : २१०) ।

रूपरेखाले थुप्रै विशेषांक छापेको छ, जसले नेपाली साहित्यको सेवामा उल्लेख्य योगदान दिएको मान्न सकिन्छ ।^४ विधागत दृष्टिले रूपरेखामा कविता, कथा, निबन्ध (राजनीतिक लगायत सबैखाले लेख), उपन्यास, नाटक, लघुकथा र मुक्तकलगायत साहित्यका सबै विधाका सामग्रीहरू प्रकाशित थिए । यसमा साहित्यकारहरूको अन्तर्वार्ता छापिन्थे र ती लोकप्रिय पनि थिए । पहिलो अंकको सम्पादकीयमा "नेपाली साहित्यको गतिक्रमको एक अभिन्न अंग नेपाली साहित्यलाई विकसित पारी साहित्यको अभिस्त्रुचि बढाउँदै लैजाने हामीले आफ्नो उद्देश्यमा राखेका छौं" भन्ने उल्लेख थियो (रूपरेखा २०१७ : ७०) । सोहीअनुरूप रूपरेखाले साहित्यका सम्भव सबै विधा र संवादको माध्यमबाट नेपाली साहित्यको सेवा गर्ने तथा साहित्यिक धरातललाई मजबुत पार्ने काम गरेको थियो (हेर्नुहोस् तालिका १) ।^५

तालिका १ : रूपरेखाको २७६ अंकसम्म प्रकाशित साहित्यिक विधाको विवरण

विधा	संख्या	सरदर (प्रति अंक)	कैफियत
कविता	११३१	४.०९७	मोहन कोइरालाका ३५ कविता प्रकाशित छन्
कथा	८८९	३.२२१	कुमार झवालीका ३८ कथा छापिएका छन्
नाटक/एकांकी	३५	०.१२६	विजय मल्लका पाँच एकांकी प्रकाशित छन्
उपन्यास	७	०.०२५	
लेख/निबन्ध	११८०	४.२७५	देवेन्द्रराज श्रेष्ठका २२ शीर्षकमा ३० लेख समावेश छन्

नोट : माथि उल्लेखित संख्या अंक १ देखि २७६ सम्म प्रकाशित सामग्रीको शीर्षक गणनाबाट निकालिएको हो । यो तथ्यांक रजतजयन्ती विशेषांक (पूर्णांक २७७) बाट लिइएको हो ।

^४ कविता विशेषांक (पूर्णांक २४), संस्मराणांक (पूर्णांक ४८), संस्कृति विशेषांक (पूर्णांक ६०), नव वर्ष विशेषांक (पूर्णांक ७२), लेखकांक (पूर्णांक १००), लेखक-अतिरिक्तांक (पूर्णांक १०१), शुभराज्याभिषेक विशेषांक (पूर्णांक १६६), शंकर विशेषांक (पूर्णांक १८९), वाङ्मय विशेषांक (पूर्णांक २००), उत्तम विशेषांक (पूर्णांक २६५), रजत-जयन्ती विशेषांक (पूर्णांक २७७) र सिंहावलोकन विशेषांक (पूर्णांक ३०० फर्केर हेर्दा कथा विशेषांक) छापिएका छन् ।

^५ रूपरेखाले पच्चीस वर्षमा ५०३ कवि (नेपाली र विदेशी कविको संख्या), ३९१ कथाकार, २६ जना नाटककार, १४ उपन्यासकार र ४८७ जना लेखक/निबन्धकारलाई स्थान दिएको छ । यो तथ्यांक रजत जयन्ती विशेषांक (पूर्णांक २७७) बाट लिइएको हो ।

रूपरेखाका अन्तिम अंकहरू साहित्य केन्द्रत थिए । यसका पूर्णांक ३०० पछिका अंकहरूको विशेषता हेर्दा साहित्यको सघनता रहेको पाइन्छ । उदाहरणका लागि असमीय कविता विशेषांक (पूर्णांक ३०३), भापाली कविहरूका कविता (पूर्णांक ३०४), दुबसु क्षेत्रीका केही कविता (पूर्णांक ३०५), विराटनगर कविता अंक (पूर्णांक ३०८), पूर्णविराम कथा अंक - एक, दुई, तीन (पूर्णांक ३०९, ३१०, ३११), तुफान कविता अंक - एक, दुई (पूर्णांक ३१४, ३१५), नयनराज पाण्डेको उपन्यास 'विक्रमादित्य एउटा कथा सुन' - एक, दुई, तीन (पूर्णांक ३१८, ३१९, ३२०) आदि । पूर्णांक ३३८ लाई संवाद अंक - १ (एक) भनिएको छ । यसमा मनु ब्राजाकी, नगेन्द्रराज शर्मा र सनत रेग्मीको संवाद समावेश छ । तीन सयपछिका प्राप्त सबै अंकहरू विशेष अंक जस्ता छन् तर पत्रिकाको मोटाइ एकदमै घटेको छ । यो अभ्यास पत्रिकाको जीवन धान्ने प्रयास थियो ।^६

रूपरेखा सत्ता र सत्ताइतरका सबैखाले सिर्जना र बहसलाई स्थान दिने साभ्ना मञ्च थियो ।^७ सम्पादक/प्रकाशक उत्तम कुँवर रूपरेखाको जीवनमा सबैभन्दा प्रभावशाली व्यक्ति मानिन्छन् । उनले चलाखी र चलखेलका भरमा रूपरेखालाई साभ्ना मञ्च बनाउन चाहेका थिए । सत्तासँग आर्थिक राजनीतिका कारणले र सत्ताइतरसँग पत्रिकाको गुणस्तरका लागि उनले सम्बन्ध बनाएका थिए । सत्ताले रूपरेखाको लोकप्रियतालाई आफ्नो प्रचारमा र रूपरेखाले आर्थिक स्वार्थमा सत्ताको उपयोग गरेको थियो । दुवैले रणनीतिक रूपमा उपयोग गर्ने नीति लिए पनि त्यो सत्ताका लागि नै फाइदाजनक थियो, किनकि तत्कालीन सत्ताले रूपरेखामार्फत साहित्यिक पत्रिकालाई पनि व्यवस्थाको प्रचारमा उपयोग गर्न सक्थो ।

रूपरेखाको जीवनलाई उत्तम कुँवरको संलग्नतासँग दाँजेर हेर्न सकिन्छ । यसरी हेर्दा रूपरेखाको जीवनलाई तीन चरणमा बाँड्न उपयुक्त हुन्छ । पहिलो चरण सत्तालीसौँ अंकसम्म वा मुनाल प्रकाशनको अवधिभरलाई लिन सकिन्छ । यो चरणमा उत्तम कुँवरको संलग्नता भए पनि पत्रिकाको विषयवस्तु उत्पादनमा कम भूमिका थियो । पत्रिकाको ग्राहक र आजीवन सदस्यहरू बढिरहेका थिए र

^६ नयनराज पाण्डे भन्छन्, "रूपरेखा एकताका लामो समय निस्किएन र पछिबाट फेरि निकाल्ने निर्णय भयो । तर, रूपरेखाको संयुक्तांक निकाल्ने परम्परा थिएन । यसैलाई मिलान गर्नलाई मसिना-मसिना एकल कविता, कथा र संवाद अंकहरू निस्किएका हुन् । यही मेसोमा मेरो उपन्यास पनि छापिएको हो ।" पाण्डेसँग २०६९ मंसिर २८ गते गरिएको कुराकानी ।

^७ कवि श्यामलसँग २०६९ माघ ९ गते गरिएको कुराकानी ।

पत्रिका नियमित बनाउने ध्याउन्मा उत्तम जुटेका थिए । यो समयमा सञ्चालकहरूको स्वेच्छाले *रूपरेखा*मा राजनीति प्रवेश भएको थियो । उत्तम *रूपरेखा*को गर्भधारणदेखि सक्रिय भए पनि पत्रिकाको छैटौँ अंकमार्फत विज्ञापन संकलक र तेह्रौँ अंकदेखि सम्पादकको हैसियतमा देखा परे । त्यस बेला सम्पादक भनिए पनि उनी पत्रिकाको प्राविधिक व्यवस्थापनमा बढ्ता सक्रिय थिए । दोस्रो चरण अड्चालीसौँ अंक वा रूपायन प्रकाशनले *रूपरेखा*को जिम्मा लिएपछिको अवधि हो ।^८ यो अवधिमा उत्तम कुँवर *रूपरेखा*का एकला हस्ती थिए । उनले पत्रिकामा राजनीति (पञ्चायत) र विपक्षी विचार (साहित्यिक विधा) बीच सन्तुलनको प्रयास गरे । *रूपरेखा*लाई 'साभा मञ्च' बनाउन चाहे र एक हदसम्म सफल पनि भए ।^९ उत्तमको मृत्युपश्चात् पनि *रूपरेखा* करिब सात वर्ष प्रकाशित भयो । यो अवधिमा पत्रिकाले साहित्यिक सामग्रीहरू बढी छापेको छ ।

रूपरेखा त्यस समयमा लोकप्रिय पनि थियो । *रूपरेखा* प्रकाशनको दोस्रो वर्ष ग्राहक संख्या ५०० पुगेको थियो (रूपरेखा २०२२ : २०८) ।^{१०} यसको निरन्तरता कुनै न कुनै हिसाबले आवश्यक थियो । यसमा विभिन्न प्रकाशक र सम्पादक मण्डलको योगदान थियो । तर पूर्णांक ३०९ मा 'अनुरोध' शीर्षकमा यस्तो छापिएको छ :

विगत केही समयदेखि *रूपरेखा*का प्रतिनिधिहरू त्यति सक्रिय नभइदिएका जस्तो हामीलाई लागेको छ । विक्रेताहरूबाट पनि पुरानो बाँकी हिसाब पनि आउन सकेको छैन । ... तसर्थ हामी सबैसित *रूपरेखा*को वितरण व्यवस्था आ-आफ्नो क्षेत्रमा योजनाबद्ध रूपले मिलाई बिक्री वितरणको हिसाब पनि समयमै पठाई *रूपरेखा*को प्रकाशनलाई दिगो राख्न सहयोग गर्नु हुन अनुरोध गर्दछौँ (रूपरेखा २०४३ : पृष्ठ नखुलेको) ।

'यही भन्नु छ' शीर्षक सम्पादकीयमार्फत पूर्णांक ३२६ मा "*रूपरेखा* अभै संकटको भुमरीबाट उम्कन सकिरहेको छैन । सहयोगको तीब्र खाँचो छ । *रूपरेखा*सित आत्मीय भएकाहरू जुमुरिनुपन्थो । ... अहिलेलाई यही भन्नु छ ..." भन्ने सन्दर्भ

^८ यस अवधिमा पत्रिकाको सम्पादन कार्यालय चौतारी, मैजुबहाल चाबहिलमा रहेको सूचना पत्रिकामा छापिएको पाइन्छ । यो उत्तम कुँवरको निवासको ठेगाना पनि हो ।

^९ कवि श्यामलसँग २०६९ माघ ९ गते गरिएको कुराकानी ।

^{१०} वि.सं. २०३६/३७ मा *रूपरेखा*मा कार्यरत श्यामलका अनुसार त्यति बेला यसको ग्राहक संख्या ६०० थियो । यस अनुसन्धानका क्रममा कवि श्यामलसँग २०६९ माघ ९ मा कुराकानी गरिएको थियो ।

उल्लेख छ (रूपरेखा २०४५ : २) । यसले रूपरेखाको अन्तिम दिनहरू आर्थिक संकटपूर्ण थिए भन्ने बुझिन्छ । र, ३३९ अंकदेखि त यो बन्द नै भयो ।^{११}

यो उपखण्डमा प्रस्तुत विवरणले रूपरेखा तत्कालीन नेपाली साहित्यिक पत्रिकामध्ये अब्बल साहित्य पस्कने पत्रिका थियो भन्ने देखाउँछ । यो पत्रिका नेपाली साहित्यको क्षेत्रमा आफ्नो समयमा महत्त्वपूर्ण थियो । लामो आयु र थुप्रै विशेषांकहरू यसका प्रमाण हुन् । रूपरेखा सुरूका दिनमा राजनीतिले आक्रान्त बनेको थियो, मध्यकालमा साभा मञ्च बन्ने प्रयास गर्‍यो र अन्तमा शुद्ध साहित्यिक पत्रिका बन्यो ।

सञ्चारमा 'व्यवस्था'को प्रभाव

वि.सं. २०१५ मा गठित प्रेस कमिसनको प्रतिवेदनमा भनिएको छ :

... हाम्रो देशमा बोल्ने, लेख्ने अधिकार प्राप्त भएकै धेरै अधिको कुरा होइन । यस स्थितिमा प्रजातान्त्रिक व्यवस्थाको विकास निमित्त यी अधिकारहरूको उपभोगमा सरकारबाट प्रोत्साहन दिइनु पर्दछ । प्रेस स्वतन्त्रता जनताको मौलिक अधिकारमध्ये एक मात्र होइन, बल्की प्रजातन्त्रको एक अभिन्न अंग ... पनि हो । यसर्थ प्रेसप्रति सरकारको नीति सबै उदार रहनु पर्छ ... (चापागाई २०६०[२०१५] : ३१५) ।

प्रतिवेदनमा प्रेसको विकास धिमा हुनुलाई राजनीतिसँग जोड्ने प्रयास गरिएको छ भने प्रेसको महत्त्वलाई मौलिक अधिकार र प्रजातन्त्रसँग जोडिएको छ । यसको सोभ्रो अर्थ प्रेस स्वतन्त्र हुनु पर्छ भन्ने आग्रह पनि हो । तर, राजा महेन्द्रको २०१७ पुस काण्डपछि नेपाली मिडियाको गति र गन्तव्य दुवै तोडमोड भएको थियो ।

काठमाडौँबाट प्रकाशित दैनिक समाचारपत्रहरू २०१७ पुस काण्डपछिका दुईओटा घटनाले प्रभावित बने । पहिलो, २०१७ माघ ६ गते राजाका तत्कालीन गृह मन्त्री विश्वबन्धु थापाले काठमाडौँबाट प्रकाशित हुने दैनिक समाचारपत्रका सम्पादकहरूलाई बोलाएर सरकारले सहकारीमार्फत स्तरीय पत्रिका निकाल्ने योजना बनाएको सुनाए । योजनाअर्न्तगत सरकारको साठी प्रतिशत शेयर रहने र बाँकी चालीस प्रतिशत काठमाडौँका तेह्र दैनिक पत्रिकालाई दिने र यसलाई पाँच जनाको निर्देशक

^{११} रूपरेखाको अन्तिम अंकबारे जानकारी छैन । तर, २०६९ मंसिर २८ गते अन्तिम सम्पादक नयनराज पाण्डेसँगको छलफलमा ३३९ औँ अंक नै अन्तिम हो भन्ने टुंगो लागेको थियो ।

मण्डलद्वारा सरकारले नियन्त्रणको संरचना बनाउने थियो । दोस्रो, २०१८ असोजमा समाचारपत्र उद्योगको विकेन्द्रीकरण (एल एस बरालले 'क्वेसी डिसेन्ट्रलाइजेसन' भनेका छन्) योजना आयो । यसले बाह्रमध्ये चार दैनिक मात्रै काठमाडौँमा कार्यालय राखेर प्रकाशित हुन सके, ६ ओटा काठमाडौँबाहिर पुगे र बाँकी बन्द भए । यो योजनालाई निजी दैनिकहरूले स्वीकारेनन् र राज्यले *गोरखापत्र*लाई नै दैनिक बनायो । *गोरखापत्र*लाई साँच्चैकै 'स्तरीकृत' दैनिक बनाइएको थियो जसमा हप्ताको आठ पेज सरकारी प्रचारका लागि छुट्ट्याइन्थ्यो (बराल सन् २०१२) ।

नेपालमा पञ्चायतले ल्याएका त्रिवर्षीय योजना (२०१९-२०२२) ले विकासको काममा सर्वसाधारण जनताको सक्रिय सहयोग लिन र जनतालाई जागरूक तुल्याउनमा प्रचार कार्यक्रमको ठूलो हात छ भनेर सञ्चारको महत्त्व प्रस्ट पारेको छ (राष्ट्रिय योजना परिषद २०२०) । सञ्चार योजना (२०२८) ले पनि विकासको विषयलाई पहिलो प्राथमिकतामा राखेको छ । सञ्चार योजनाका अन्य दुई बुँदाले प्रतिद्वन्द्वी विचार तथा दृष्टिकोण निस्तेज गर्ने र पञ्चायत प्रजातन्त्रमा परिकल्पना गरिएको शोषणरहित समाजको सिर्जनामा जनसाधारणलाई सक्रिय बनाउने विषय समेटेको छ (श्री ५ को सरकार २०६०[२०२८]) । तत्कालीन सोभियत संघमा पनि साहित्यिक पत्रिका, तिनका सम्पादक र लेखकहरू एउटै नियममा बाँधिएर उस्तै ढंगले कामलाई सोच्ने गर्दथे । तिनीहरू सबै समाजवादी यथार्थका मेसिनले बनाए जस्तै थिए (तुर्कभिख सन् १९५८) । यस्तै गरेर चीनियाँ कम्युनिष्ट पार्टीले पनि सोभियत संघ, नाजी र अन्य निर्दलीय व्यवस्थाबाट प्रचारका विधि र उपकरणहरू सिकेका थिए । पार्टीले सञ्चालन गर्ने प्रचारबाजीका दुई आन्तरिक र बाह्य एकाईमार्फत कार्यकर्ता र जनसाधारणलाई प्रभावित गर्छन् (शामबघ सन् २००७) ।

सोभियत संघमा जस्तै नेपालमा पञ्चायत व्यवस्थाले पनि सञ्चारका सबै पक्षलाई एकै प्रकारले सञ्चालन र अभिव्यक्तिको प्रयास गरेको थियो । तत्कालीन गृहमन्त्रीको प्रस्ताव तथा त्रिवर्षीय र सञ्चार योजना यसका प्रमाण हुन् । चीनमा चीनियाँ कम्युनिष्ट पार्टीले एकात्मक सत्ताको प्रचारको प्राधिकार लिए जस्तै नेपालमा पनि पञ्चायतकालमा प्रचारको वास्तविक केन्द्र दरबार थियो । पञ्चायत व्यवस्थालाई 'यूटोपिया' भनेर पूर्व-पश्चिम राजमार्ग, राष्ट्र भाषा र भेष, नयाँ शिक्षा योजना आदिको माध्यमले परिचित गराइन्थ्यो (सुवेदी सन् १९९६) । निर्दलीय व्यवस्थामा राज्यले प्रचारबाजीका लागि एकद्वार नीति अपनाउने रहेछ, नेपालमा त्यो 'द्वार' दरबार थियो अर्थात् राजा नै थिए । त्यसैले *रूपरेखा*का केही अंकमा छापिएका विज्ञापनहरू दरबार निकट भएकाले मात्रै प्राप्त गरिएका जस्ता छन्

(जसकाबारे तल 'पञ्चायत राजनीतिको प्रचार' उपशीर्षकमा छलफल गरिएको छ) जुन समकालीन अन्य पत्रिकामा पाइँदैन ।

रूपरेखा/मा पञ्चायत राजनीतिको प्रवेश र प्रचार^{१२}

वि.सं. २०१९ तिर पञ्चायती जग्जगी र नयाँ संविधान जारी हुने समयताका रूपरेखाले आफ्नो सम्पादकीयमा लेखेको छ :

... द्वैमासिकबाट मासिक भएपछि 'रूप-रेखा'लाई साहित्यिक क्षेत्रमा मात्र सीमित राख्नु ज्यादै अव्यावहारिक भएकोले अबदेखि देशको आर्थिक र सामाजिक लेख पनि प्रकाशित गर्ने निधो हामीले गरेका छौं । ... यसबाट 'रूप-रेखा'को उद्देश्य (साहित्योन्नति) कदापि धमिलिने छैन बरु उसको उद्देश्यमा अर्को एक प्रमुख कार्य (देशोन्नति) थपिनेछ ... । अहिलेको परिस्थितिमा सारा नेपालीको एकै कर्तव्य 'देश निर्माण' भएकोले 'रूप-रेखा'ले आफूलाई साहित्यिक क्षेत्रमा मात्र सीमित राख्नु असम्भव नभए पनि अव्यावहारिक देखिन्छ (रूपरेखा २०१९घ : ९५) ।

यसरी साहित्यमात्रै छाप्नु अव्यावहारिक हुने निष्कर्ष निकालेर रूपरेखा तत्कालीन व्यवस्थाको पक्षपोषणमा लागेको आभास हुन्छ ।

रूपरेखा/मा सातौँ अंकबाट राजनीति प्रवेश गरेको हो । पाँच अंकसम्म आवरण र विषयवस्तु कतै पनि राजनीतिको छनक पाइँदैन तर छैटौँ अंकको आवरणमा 'शाही अतिथि महारानी एलिजाबेथ द्वितीया' शीर्षकमा संयुक्त अधिराज्यकी महारानीको तस्बिर छापिएको छ (हेर्नुहोस् तस्बिर १) ^{१३} आवरणमा तस्बिर मात्रै छापिएको छ, विषयवस्तुमा कुनै राजनीतिक गन्ध पाइँदैन । यो अंकप्रति पाठकको मौनतापछि सातौँ अंकलाई 'राजपरिवार विशेष' बनाइएको देखिन्छ । यसरी सातौँ अंकबाट राजनीति औपचारिक रूपमा प्रवेश गर्‍यो ।

^{१२} जनमत संग्रहको अवधिमा रूपरेखा/मा कुनै राजनीतिक रंगका सामग्रीहरू प्रकाशित छैनन् भने वि.सं. २०४६ को जनआन्दोलनताका पत्रिका बन्द भइसकेको थियो । नागरिकको व्यापक सहभागिता भएका यी दुई घटनामा भने रूपरेखा/को मत के थियो भनेर पत्रिकाका पाना पल्टाएर थाहा हुँदैन ।

^{१३} संयुक्त अधिराज्यकी महारानी एलिजाबेथ द्वितीया र अधिराजकुमार फिलिपले २०१७ फागुनमा नेपाल भ्रमण गरेका थिए ।

तस्बिर १ : छैठौँ अंकको आवरणमा छापिएको संयुक्त अधिराज्यकी महारानीको तस्बिर ।

राजाको उपस्थिति

राजा महेन्द्र र उनको परिवारले रूपरेखाको सातौँ अंकमा अत्यधिक स्थान पाएका छन् । यस्तो स्थान पाउनुको सोभ्रो अर्थ पत्रिकामा राजनीतिको प्रवेश नै हो । महेन्द्रको प्रत्यक्ष शासन प्रारम्भको ६ महिनापछि वा पत्रिकाको पहिलो वार्षिकी नै रोज्नुको कुनै अर्थ थाहा हुन सकेन । तर, त्यस बेलाका कतिपय पत्रपत्रिकाले सरकार वा राज्यको आर्थिक आड लिने गरेको कथन छ ।^{१५} रूपरेखाले पनि अप्रत्यक्ष रूपमा सरकारी सहयोग प्राप्त गरेकाले व्यवस्थाप्रतिको नरमपना त्यति अनपेक्षित थिएन । राजा महेन्द्रको तस्बिर आवरणमा नै छापिएको छ (हेर्नुहोस्

^{१५} प्रचार विभागले २०१६ मंसिरदेखि पत्रपत्रिकालाई चार श्रेणीमा विभाजन गरी रु २०० देखि ६०० सम्म आर्थिक सहायता दिने गरेकोमा वि.सं. २०१८ देखि ९४० देखि १,००० सम्मको सरकारी सहयोग उपलब्ध गराउने नीति लियो । यसरी वि.सं. २०१७ अघि नै प्रचार विभागमार्फत पत्रकारिता क्षेत्रको विकासमा कदम चालेको थियो (रेग्मी २०६७) ।

तस्बिर २ : पूर्णांक ७ मा छापिएको राजा महेन्द्रको तस्बिर ।

तस्बिर २) । आवरणको भित्री भागमा पृथ्वीनारायण शाहदेखि महेन्द्रसम्म १० पुस्ताको तस्बिर छापिएको छ । आवरणको पछिल्लो पानाको भित्रपट्टि महेन्द्रका परिवारको तस्बिर राखिएको छ ।

राजा महेन्द्रका भनाइहरू पनि सातौँ अंकका अधिल्ला पेजहरूमा छापिएका छन् । राजाका भनाइहरूलाई अमरवाणी भनेर प्रचार गर्ने काम प्रचार विभागलाई गृह मन्त्रालयबाट निकालेर छुट्टै राष्ट्रिय निर्देशन मन्त्रालय गठन गरी त्यसअन्तर्गत राखेपछि सुरु भएको हो । विसं. २०१८ मा *निर्देशन* नामक मासिक पत्रिका पनि निकाल्न थालियो । क्यालेण्डर, डायरी, पोष्टर र अमरवाणी जस्ता प्रकाशनमार्फत व्यवस्थाको प्रचारमा विविधता ल्याइएको थियो (रेग्मी २०६७) । राजाका यस्ता भनाइहरू छापिन्थे :

अर्काको सहायतामा मात्र निर्भर नरही ज्यादा आफ्नै खुट्टाको भरमा अगाडि बढ्नु परेको छ (पेज २) ।

टीका टिप्पणी गरेर समय बिताउनुभन्दा कर्म गरेर देशलाई टेवा दिनु समयको माग छ (पेज ३) ।

हामीले हाम्रो पूर्वजहरूको धीरता, इमान्दारी र देश प्रेम बिर्सका छैनौं - जो हामीलाई इतिहास बारबार सम्झाउँदै छ । तसर्थ हामीले डराई, हडबडाई आतिपर तर्सौं अर्कालाई हँसाउन पर्दैन । मिलिजुली ठीक बाटो हिड्यौं भने कसैको केही लाग्ने छैन, यो सत्य छ, यो अत्युक्ति हुँदैन, मलाई विश्वास छ (पेज ४) ।

सबैले न आफू गर्ने, न अर्कालाई गर्न दिने बानी बिर्सन सक्नु पर्दछ (पेज ६) । मानिसको धर्म कर्तव्य गर्नु हो, फलाशक्तिमा लाग्नु होइन (पेज ८) ।

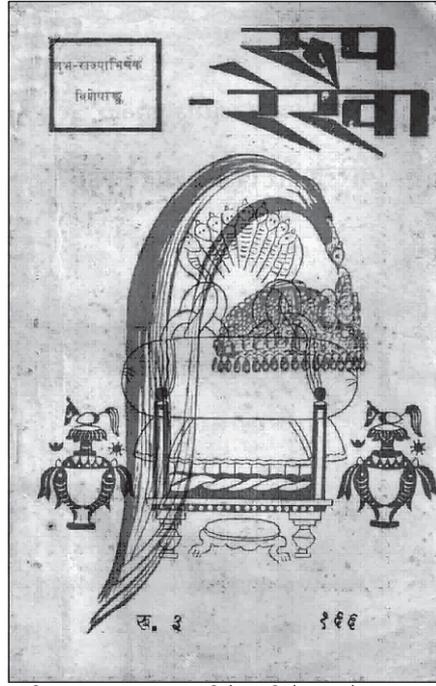
आफ्नो व्यवस्था, आफ्नो तरिका र आफ्नो स्थिति रीति हामी गुमाउन चाहन्थौं (पेज ७४) ।

सद्भावना, सच्चाइ र इमान्दारीपूर्वक गरेको काम कहिल्यै खेर जाँदैन - यो निश्चय छ (पेज ७६) ।

सातौं अंकको विशेषता भनेकै विषयवस्तुमा कुनै राजनीतिक प्रभाव प्रस्तुत नगरी राजा र राजपरिवारलाई ठाउँ दिनु हो । पहिलो पेजमा नै 'समर्पण' शीर्षकमा राजालाई यो अंक समर्पण गरेको सूचना प्रकाशित छ । यसमा "आज हाम्रा साहित्यप्रेमी राजा श्री ५ महेन्द्र वीरविक्रम शाहदेव बयालीसौं वर्षमा प्रवेश गरी बक्सैँदै छ । यस पुनीत औसरमा मौसुफको दीर्घायु कामना गर्दै यो सानो उपहार- 'रूप-रेखा' समर्पण गर्दछौं" उल्लेख गरिएको छ (रूपरेखा २०१८क : १) । राजा महेन्द्रको जन्म दिन जेठ ३० गते भएकाले पनि यो अंकमा उनलाई शुभकामना दिन सकिने भयो ।^{१५} रूपरेखाको पहिलो अंक असार-साउनमा प्रकाशित भए पनि त्यसमा राजा र राजपरिवारको कुनै छायौंसम्म परेको छैन । सातौं अंक नै राजामय हुनुमा २०१७ पुसपछिको राजनीतिक परिवर्तन नै मूल कारण थियो ।

रूपरेखामा राजा महेन्द्र र उनको पारिवारिक विषयलाई दिइएको स्थान पत्रिकाको स्वेच्छिक तर फेरिएको चरित्र थियो । सातौं अंकबाट सम्पादक जनकनाथ प्याकु-याल र व्यवस्थापक लवप्रसाद शर्माले राजीनामा दिए । राजीनामाको विषयमा एउटा सूचना प्रकाशित छ । यसमा "सम्पादक श्री जनकनाथ प्याकु-याल र व्यवस्थापक श्री लवप्रसाद शर्माले रूप-रेखाबाट राजीनामा दिनुभएको छ । अब उहाँहरूसँग यस पत्रिकाका विषयमा कुनै किसिमको सम्पर्क नराख्न हामी सबैसँग अनुरोध गर्दछौं" लेखिएको छ (रूपरेखा २०१८ख : १५) । सूचनामा उल्लेख गरिएको

^{१५} राजा महेन्द्रको जन्म १९७७ जेठ ३० गते शुक्रबार भएको थियो ।

तस्बिर ३ : शुभ-राज्याभिषेक विशेषाङ्कको आवरण

भाषाले प्याकुन्याल र शर्मा दुवैले स्वेच्छिक अवकाश लिएको भन्ने बुझिदैन, बरु व्यवस्थापनसँग उनीहरूको असहमति रहेको बुझिन्छ ।

रूपरेखामा राजा महेन्द्र र उनको पारिवारलाई पर्याप्त स्थान दिइएको विषय पत्रिका सञ्चालकहरूको स्वेच्छिक चरित्र थियो । जुन मात्रामा स्थान दिइयो यसका आधारमा रूपरेखाले अति राजभक्ति देखाएको भन्नलाई आधार र प्रमाणहरू पुग्दो छन् । राजा महेन्द्रको व्यक्तिगत प्रचार (पूर्णांक ७) स्वयंमा व्यवस्था वा राजनीतिको प्रचार थिएन । यो त पत्रिका सञ्चालकहरूको राजभक्तिको नमूना पनि थियो, जुन कुरा तत्कालीन अवस्थामा स्वाभाविक हुन सक्दछ ।

राजा महेन्द्र जसरी नै वीरेन्द्र पनि कुनै न कुनै ढंगले रूपरेखाका अधिक अंकहरूमा विशेष मनुष्य जसरी छाएका छन् । राजा वीरेन्द्रको शुभ-राज्याभिषेकको अवसरमा रूपरेखाले शुभराज्याभिषेक विशेषाङ्क (पूर्णांक १६६) नै प्रकाशित गरेको छ (हेर्नुहोस् तस्बिर ३) । राजा वीरेन्द्रको उपस्थिति शुभराज्याभिषेक विशेषाङ्कमार्फत व्यापक भएको छ । तत्कालीन राज्य व्यवस्थाका चरित्रानुरूप साहित्यिक पत्रिकामा

पनि राजाको उपस्थिति उस्तो आश्चर्यको विषय होइन । तर, त्यसको मात्रा र त्यसमा नीहित मनोविज्ञानले सामग्रीहरूको महत्त्वलाई बुभाउँछ । अथवा ती सामग्रीद्वारा पहिलो, प्रचार राजनीतिको निक्कै गर्न सकिन्छ भने दोस्रो, पत्रिकामार्फत प्रचार गर्न चाहेको सन्देशको आंकलन गर्न सकिन्छ ।

यो विशेषांकको सम्पादकीयमा लेखिएको छ :

श्री ५ महाराजधिराज वीरेन्द्र वीर विक्रम शाहदेवको शुभ-राज्याभिषेकको महान् पर्वमा सम्मिलित हुन पाउनु यस पुस्ताका व्यक्तिहरूका लागि ठुलो गौरवको कुरा हो । अनेक जाति र विभिन्न भाषालाई एक सूत्रमा बाँधी नेपाल राष्ट्र र नेपाली राष्ट्र भाषा जस्तो अति महत्त्वपूर्ण उपलब्धि प्राप्त गराउने शाह वंशको सुशिक्षित, सुसंस्कृतज्ञ तथा ज्ञान-प्रेमी राजा वीरेन्द्रको शुभराज्याभिषेक कुनै विशेषको मात्र चाड-पर्व या धार्मिक समारोह होइन, वास्तवमा यो समस्त नेपालीलाई आफ्नो अस्तित्व र चेतनाप्रति सजग गराउने मार्गदर्शक सर्व-जन समारोह हो (रूपरेखा २०३१ : ३) ।

रूपरेखा/ले अनेक जाति र विभिन्न भाषालाई एउटै सूत्रमा बाँध्ने काम वा नेपाल राष्ट्र र नेपाली राष्ट्र भाषा बनाउने श्रेयका रूपमा राजाको कदमलाई प्रचार गर्न चाहेको छ ।

यो अंकमा राजा वीरेन्द्रका दुई ओटा भाषण छापिएका छन् । पहिलो, शुभ-राज्याभिषेकको दिन काठमाडौँको टुँडिखेलमा आयोजित दरबार मन्दिरबाट राष्ट्रको नाममा गरेको सम्बोधन हो । दोस्रो, शुभ-राज्याभिषेकको विदाइ समारोहमा गरेको भाषण हो । दोस्रो भाषण बढी महत्त्वको थियो । यसमार्फत उनले नेपाललाई शान्तिक्षेत्र घोषित गरियोस् भन्ने प्रस्ताव गरेका थिए । राजा वीरेन्द्रको कूटनीतिक अर्थ राख्ने शान्तिक्षेत्रको प्रस्ताव नै शुभ-राज्याभिषेकको महत्त्वपूर्ण पक्ष थियो ।^{१६}

आत्माराम खरेलको 'नेपाली मात्रको महान चाड - शुभराज्याभिषेक', चित्तरंजन नेपालीको 'विभूषण र कदरका प्रतीकहरू' र विश्वराज पाण्डेको 'राज्याभिषेकको बेलामा' शीर्षक लेख शुभराज्याभिषेक-विशेष खण्डमा छापिएका छन् । साहित्यिक पत्रिकामा साहित्यिक विधाका आधारमा विशेषांकहरू प्रकाशन गर्नु स्वाभाविक हो

^{१६} शान्ति क्षेत्रको प्रस्तावसम्बन्धी मनरञ्जन जोशीको लेख रूपरेखाको पूर्णांक १८८ मा छापिएको छ । यो लेखमार्फत उनले यो प्रस्तावले "... एशियाको सम्बेदनशील भागमा तनाउ अथवा प्रतिद्वन्द्विता घटाउनमा निश्चय पनि योगदान मिल्ने र साथै उसको आर्थिक विकास तथा समृद्धिलाई द्रुतगतिले बढाउन सकिने कुरा छ, यसलाई एशियामा शान्तिको दिशातर्फ एउटा सानो तर महत्त्वपूर्ण पाइला ठान्नुपर्छ" भनेर विश्लेषण गरेका छन् (जोशी २०३३ : ८२) ।

र पाठकको रूचिलाई ध्यानमा राखेर यसो गर्नु आवश्यक पनि हुन सक्दछ । तर, विल्कुलै गैर-साहित्यिक विषयमा विशेषांक प्रकाशनको अर्थ पत्रिकाको राजनीतिक भुकाव नै हो । रूपरेखा सञ्चालकहरूले राजा, दरबार र व्यवस्थालाई पत्रिकामा बढी नै स्थान दिने गरेका थिए । त्यसैले सत्ता आशक्तिले नै यस्ता विशेषांकहरू जन्मिएका हुन् भन्न सकिन्छ ।

रूपरेखाको २०० औं अंक २०३४ पुसमा प्रकाशित छ । यसलाई 'श्री ५ महाराजधिराज सरकारको ३३ औं शुभ जन्मोत्सवको उपलक्ष्यमा प्रकाशित' भनिएको छ । यो अंकलाई 'रूपरेखा र नेपाली वाङ्मय विशेषांक' पनि भनिएको छ । यसमा 'विशेष' स्तम्भअन्तर्गत राजा वीरेन्द्रको अन्तर्वार्ता छापिएको छ । उनको अन्तर्वार्ता 'श्री ५ महाराजधिराज वीरेन्द्र वीर विक्रम शाहदेवबाट रूपरेखाका सम्पादक उत्तम कुँवरले चढाउनुभएका साहित्यसम्बन्धी प्रश्नहरूलाई बक्सेको उत्तर' शीर्षकमा छापिएको छ । राजाको अन्तर्वार्ताले नेपाली साहित्यलाई कति योगदान गर्दछ, त्यो बेग्लै विषय हो । तर, यसमा प्रस्तुत अन्तर्वार्ता पत्रिका सञ्चालकको दरबार निकट हुनुको उपलब्धि मात्रै हो ।

पञ्चायत राजनीतिको प्रचार

त्यस बेलाको साहित्यिक र गैरसाहित्यिक दुवैखाले पत्रिकाहरूमा पञ्चायतसम्बन्धी सामग्री छापिन्थे । यस्ता सामग्री तत्कालीन प्रचार तथा प्रसार विभागमार्फत पत्रिकाहरूलाई प्राप्त हुन्थे । त्यही समयमा प्रकाशन हुने स्वारानीमान्छे दुई महिने महिला पत्रिकामा पनि प्रचार तथा प्रसार विभागबाट प्राप्त विज्ञापन छान्ने गरेको थियो ।^{१९} तर, सरकारी विज्ञापन नछान्ने साहित्यिक पत्रिका पनि थिए । वि.सं. २०१९ मा प्रकाशन प्रारम्भ भएको मुकुटको पहिलो अंकमा राजा महेन्द्रको शुभकामना आवरणमा छापिएको छ । त्यससँगै वि.सं. २०२९ सम्म प्रकाशित १९ अंकमध्ये पूर्णांक १२ मा 'श्री ५ को सरकार, प्रचार प्रसार मन्त्रालय प्रचार विभागबाट प्रकाशित केही नयाँ प्रकाशनहरू विक्री हुँदैछ' भन्ने एउटा मात्र सरकारी विज्ञापन प्रकाशित छ ।

^{१९} वि.सं. २०१७ देखि २०२२ (पूर्णांक १० देखि ४०) सम्म चौध ओटा अंकमा राजाको कदमलाई स्वागत गर्नु पर्छ लगायत 'विकास', 'श्री ५ महाराजधिराजको नेतृत्व हाम्रो सुखद भविष्यको प्रतीक हो, 'नेपाल नरहे हामी नै रहन्नौं' पञ्चायती प्रजातन्त्र, प्रचार विभाग द्वारा प्रकाशित हुने दुई महिने पत्रिका 'विकासोन्मुख नेपाल' आदि विज्ञापन छापिएका छन् । स्वारानीमान्छे म्यागेजिनबारे तीर्थ विष्टले गरेको अध्ययन यसै अंकमा प्रकाशित छ ।

स्वास्नीमान्छेले विज्ञापन मात्रै छापेको होइन यसले सत्रसाल काण्डपछिको पहिलो अंकमा 'अबको कर्तव्य' शीर्षक लेखमा राजाको कदमबारे चर्चा गर्दै "अब मुख्य दुई कुरामा बल गर्नुपर्छ भन्ने हामीलाई लाग्छ : एक, बाँकी रहेका अधिकारहरूलाई जोगाउनु दुई, गुमेका अधिकारहरू फेरि पाउने प्रयत्न गर्नु ..." भन्ने उल्लेख गरेको छ (स्वास्नीमान्छे २०१७ : ३८) । तर, रूपरेखाले एकोहोरो व्यवस्थाको पक्षपोषण गर्ने विज्ञापनहरू प्रकाशित गरिरह्यो । ती प्रचार तथा प्रसार विभागबाट नभई सम्पादकका व्यक्तिगत सम्बन्धबाट प्राप्त गरिएका जस्ता छन् ।^{१८} उदाहरणको लागि :

राष्ट्रिय निर्देशन के हो ?

- राष्ट्रिय निर्देशन यस्तो दर्शन हो जसलाई ऐतिहासिक आवश्यकताले जन्मायो ।
- राष्ट्रिय निर्देशन जनहितका लागि गहकिलो वरदान लिएर आएको छ ।
- यसले देशमा स्वस्थ किसिमको सामाजिक र राजनीतिक वातावरणको सृजना गर्नेछ (रूपरेखा २०१८ग : २-३) ।

यो निर्देशनबारे रूपरेखाको अन्य अंकमा थप सामग्री छापिएको छैन भने यसमा स्रोत उल्लेख गरिएको छैन । यो विज्ञापन स्वास्नीमान्छेमा प्रकाशित छैन । रूपरेखाको सोही अंकको पछिल्लो आवरणको भित्री पेजमा 'पञ्चायत पद्धति' शीर्षकमा यस्तो सामग्री प्रकाशित छ :

पञ्चायत पद्धति

- देशका तमाम जनताले शासनमा भाग लिने अवसर पञ्चायत पद्धतिमा हुन्छ ।
- पञ्चायत-प्रथामा प्रत्येक ग्राम तथा नगरले स्थानीय समस्याहरूमाथि पूरा पूरा विचार गर्न पाउँछ ।
- त्यसैले माथिबाट लादिएको संसदीय प्रजातन्त्रभन्दा तलैदेखि उठेको पञ्चायती प्रथा नै शुद्ध प्रजातन्त्र हो (रूपरेखा २०२०घ : पृष्ठ नखुलेको) ।

पञ्चायतसम्बन्धी जानकारी दिने यो सूचना पनि स्वास्नीमान्छेमा प्रकाशित छैन । रूपरेखाको पूर्णांक १२ मा 'पञ्चायती प्रजातन्त्र' शीर्षकको सामग्री प्रकाशित छ ।

---

^{१८} रूपरेखाका सम्पादक बालमुकुन्ददेव पाण्डेको दरबारसँग खानदानी सम्बन्ध थियो भन्ने जानकारी महेशराज पन्तले १८ असोज २०६९ र नयनराज पाण्डेले २९ मंसिर २०६९ मा कुराकानी गर्ने क्रममा दिएका थिए ।

यी सामग्रीहरूमा गाउँको विकासका लागि पञ्चायत आवश्यक छ भन्ने सूचना प्रसार गर्ने प्रयास गरिएको छ । यसको नमूना :

पञ्चायती प्रजातन्त्र

- पञ्चायतका सदस्य स्थानीय जनता नै हुने हुनाले उनीहरूलाई आफ्नो क्षेत्रको दुःख, पीर र आवश्यकताहरूको ज्ञान हुन्छ तसर्थ त्यस्ता कुराहरूपट्टि विशेष ध्यान जानेछ । यस प्रकारसँग गाउँहरूको समस्याको समाधान तिनै गाउँलेहरूको सम्पतिले नै गराउने संस्था पञ्चायतै हो ।
- पञ्चायती प्रणालीमा तपाईंहरू प्रत्येकले पञ्चायत-सभामा भाग लिई आफ्नो आवश्यकता बताई उक्त आवश्यकताहरूबारे परिचित र त्यसबारे सुभावहरू दिई सहयोग गर्नुहोस् ।
- आफ्नो देशमा आफ्नै किसिमको देशको एकता र सार्वभौमिकतालाई सुदृढ पार्ने संगठन पञ्चायत नै हो (रूपरेखा २०१९क : ८, ९, ११, १३, १५) ।

पूर्णांक २७ को दोस्रो पेजमा प्रकाशित 'मुलुकी ऐन' शीर्षक सामग्रीमा मुलुकी ऐन २०२० भदौ १ देखि लागु गरिने सूचना छापिएको छ । यसमा राजाको विचार यसरी प्रस्तुत भएको छ :

मुलुकी ऐन

... प्रत्येक प्राणी ईश्वरका सन्तान हैं र आजको समाजमा कानुनको दृष्टिमा हामी सबै बराबर हुन्छौं । अनि मात्र देश हामी सबैको साभ्ना हो भन्न सक्ने हुन्छौं । त्यसैले युगअनुसार देश, काल र अवस्थालाई चिनेर व्यवस्थाले काँचुली बदल्नुपर्दछ । यही सत्यलाई ध्यानमा राखी हाम्रा मुलुकमा पनि युगको हाँकको सामना गर्न सक्ने नयाँ आर्थिक तथा सामाजिक व्यवस्था चालु गरिएको छ । - श्री ५ महेन्द्र (रूपरेखा २०२०क : २)

रूपरेखामा पञ्चायती व्यवस्थासम्बन्धी सामग्रीहरू जुन परिणाम र सघनताकासाथ छापिए यसले व्यवस्थाको प्रचारमा त्यस बेलाका सबै साहित्यिक पत्रिकालाई पछि पारेकै हो । यद्यपि यी प्रचार सामग्रीले साहित्यिक पाटोलाई प्रभावित गरेको छैन, यो नै सकारात्मक पक्ष हो । व्यवस्थाको प्रचारमा पत्रिका सञ्चालकहरू र दरबारबीचको निकटता एउटा कारण भए पनि पत्रिका सुचारु गर्न यो आवश्यक थियो कि थिएन भन्ने कतै उल्लेख छैन । यदि पत्रिकाको निरन्तरताका लागि

प्रचार सामग्री चाहिएको हो भने त्यो खुलाउनु पत्रिका सञ्चालकहरूको दायित्व र इमान्दारी दुवै थियो । तर, त्यसो भएको छैन ।

विकासे नीतिको प्रचार

यो उपखण्डमा तत्कालीन सरकारले लिएका विकासे कार्यक्रमसम्बन्धी रूपरेखा/मा छापिएका लेख र त्यसका विज्ञापनलाई लिएर चर्चा गरिएको छ । पत्रिकाले पूर्व-पश्चिम राजमार्ग, राष्ट्रिय गाउँ फर्क अभियान, राष्ट्रिय शिक्षा र राष्ट्रिय विकास सेवा जस्ता विकासे कार्यक्रमबारे थुप्रै सामग्री छापेको छ । तर, त्यत्तिकै महत्त्व राख्ने भूमि सुधारसम्बन्धी कुनै विज्ञापन वा लेख छापेको छैन ।

रूपरेखाको २०० औँ अंकमा तत्कालीन व्यवस्थाअन्तर्गत चालिएका विकासे अभियानसम्बन्धी लेखमाथि चर्चा गरिएको छ । कमलराज रेग्मीको 'पञ्चायत राजनीतिको मौलिक उपज गाउँ फर्क राष्ट्रिय अभियान : एक टिपोट', केदारनाथ श्रेष्ठको 'राष्ट्रिय शिक्षा र राष्ट्रिय विकास' र तुलसीराम वैद्यको 'राष्ट्रिय विकास सेवा कार्यक्रम : एक विवेचना'लाई छलफलका लागि छानिएको छ ।^{१९} यी लेखहरू विषयको जानकारी वा विश्लेषणभन्दा बढी व्यवस्था अभिप्रेरित कार्यक्रमको प्रचार सामग्री जस्ता छन् ।

रेग्मीले वि.सं. २००७ अघिको परिवेश, वि.सं. २००७ को घटना, वि.सं. २०१५ को आमनिर्वाचन, वि.सं. २०१७ मा राजाले गरेको हस्तक्षेपबारे चर्चा गरेर राजाको कदम ठीक थियो भन्ने निष्कर्ष निकालेका छन् । २०२४ पुस १ गते गाउँ फर्क राष्ट्रिय अभियानको दश सूत्रीय कार्यक्रम तत्कालीन राष्ट्रिय पञ्चायतको सम्मतिमा घोषणा गरिएको थियो । वि.सं. २०२७ मा अभियानको दोस्रो चरण केही संशोधनसहित सुरु गरिएको थियो । उनले अभियानबारे "... नेपालको कुनै बाट्य शत्रु छैन, हाम्रो लडाइँ अरुसँग होइन, हामीभित्रकै रोग, भोक र अज्ञानतासँग छ, यस लडाइँमा लड्न हामीले विकासको निम्ति राजनीति सञ्चालन गर्नु परेको छ । यस लडाइँमा पञ्च सेनालाई सुसंगठित पार्ने राजनैतिक निकाय गाउँ फर्क राष्ट्रिय अभियान हो" भनेर अभियानलाई राजनैतिक निकाय भनेका छन् (रेग्मी २०३४ : २२२) ।

'राष्ट्रिय शिक्षा र राष्ट्रिय विकास' लेख मूलतः तत्कालीन सरकारले वि.सं. २०२८ मा लागु गरेको राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको प्रचारात्मक सामग्री नै हो । यो लेखमा श्रेष्ठले राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिका सिद्धान्तहरूको चर्चा गर्दै यसले राष्ट्रको सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक जीवनलाई नेतृत्व गर्ने जनाएका छन् । उनले

^{१९} 'राष्ट्रिय विकास सेवा कार्यक्रम' त्रिभुवन विश्वविद्यालयअन्तर्गत सञ्चालन गरिएको भए पनि राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको क्षेत्राधिकारभित्र पर्ने भएकाले यो उपखण्डमा छलफल गरिएको हो ।

लेखको निष्कर्षलाई 'राष्ट्रिय शिक्षामा राष्ट्रियपन' भन्ने उपशीर्षकमा समेटेका छन् र अगाडि "राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजनाले सकभर राष्ट्रिय शिक्षालाई राष्ट्रको आर्थिक, राजनैतिक, भौगोलिक वास्तविकतालाई सुहाउँदो गर्ने प्रयास गरेको छ" भनेर लेखेका छन् (श्रेष्ठ २०३४ : २३८) । 'राष्ट्रिय विकास सेवा कार्यक्रम' शीर्षक वैद्यको लेख पनि प्रकारान्तरले राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको प्रचार सामग्री नै हो । वैद्यले लेखमा राष्ट्रिय विकास सेवा (राविसे) को परिचय, मूल्यांकन, उपलब्धि र समस्याबारे विश्लेषण गरेका छन् । उनले लेखलाई व्यवस्थसँग जोडेका छैनन् र विषयमुखी बनाएका छन् । तर, यो लेखलाई पत्रिकामा पञ्चायती व्यवस्थाका शैक्षिक योजनाको प्रचार सामग्रीको स्थान नै मिलेको छ ।

रूपरेखाको पूर्णांक १० मा आवरणको भित्री पेजमा छापिएको एउटा विज्ञापन तल प्रस्तुत गरिएको छ :

- बाटो नै देश विकासको मूल साधन हो ।
- देश विकासमा यातायातको ठुलो महत्त्व रहन्छ ।
  - यातायातमा बाटोको स्थान सर्वोपरि छ ।
  - बाटोविना कुनै देशको उन्नति हुन असम्भव छ ।

यी बुँदाको अन्तमा सारका रूपमा लेखिएको छ :

हाम्रो देशको निमित्त हरतरहले ठोस विकासको अत्यन्त आवश्यक पूर्व-पश्चिम मूल बाटो बनाउने काममा अग्रसर हुनु नेपाली मात्रको कर्तव्य हो । श्री ५ महेन्द्रको यस आह्वानलाई देश अगाडि बढाउने होस्टे सम्झी नेपाली मात्रले हैसेमा लाग्ने बेला आएको छ (रूपरेखा २०१८ड : पृष्ठ नखुलेको) ।

यो सामग्रीमा देश विकासमा सडकको भूमिकाबारे चर्चा गरिएको छ । पञ्चायती व्यवस्थाले विकासको विषयलाई जानाजान बढी प्रचार गरेको देखिन्छ । पूर्व-पश्चिम राजमार्गसम्बन्धी पूर्णांक १९ मा छापिएको सामग्रीले सडकको महत्त्व बुझाउने प्रयाससँगै सडकलाई राष्ट्रियताको सूत्रमा बाँध्ने माध्यम पनि भनेको छ । जस्तै :

पूर्व-पश्चिम राजमार्ग

- विदेशी माटोमा नटेकी आफ्नो मुलुकको सबै भागमा हामी सबैलाई सजिलैसँग पुऱ्याउने बाटो यही 'पूर्व-पश्चिम राजमार्ग' हो ।

- विभिन्न भाषाभाषी, वेश र रीतिरिवाजका साथ मुलुकका कुनाकाप्चामा छरिएर बसेका सम्पूर्ण नेपालीलाई राष्ट्रियताको एक सूत्रमा आबद्ध गरी नेपालको सबै भागको उन्नतिमा अगाडि बढ्न बढी बल र प्रेरणा दिने यही 'पूर्व-पश्चिम राजमार्ग' हो ।
- यसकारण यो पूर्व-पश्चिम राजमार्ग सकेसम्म छिटो बनाई नेपालको भविष्य उज्ज्वल गर्न तन-मन-धनले सहयोग गरौं (रूपरेखा २०१९ड : पृष्ठ नखुलेको) ।

पूर्णांक ३५ आवरणको पछिल्लो बाहिरी पानामा पूर्व-पश्चिम राजमार्गबारे 'पूर्व पश्चिम राजमार्ग विषयमा लेखिने चार ओटा ग्रन्थलाई चारै ओटा पुरस्कार' शीर्षक अर्को पनि सूचना छापिएको छ । यो सूचनामार्फत पूर्व-पश्चिम राजमार्गको विभिन्न चार पक्षमा यसको महत्त्वबारे पुस्तक प्रकाशन गरी नागरिक समर्थन प्राप्त गर्न खोजिएको छ ।^{२०}

पूर्णांक १२ को २८ पेजमा 'जननी जन्मभूमिश्च' शीर्षकमा पूर्व-पश्चिम राजमार्ग शिलान्यासको सूचना छापिएको छ भने २९ पेजमा 'स्वर्गादपि गरियसी' शीर्षकमा उपरोक्त राजमार्ग निर्माणको सूचनाप्रति रूपरेखाको तर्फबाट शुभकामना भावमा अर्को सामग्री प्रकाशित छ (हेर्नुहोस् तरिबर ४) ।

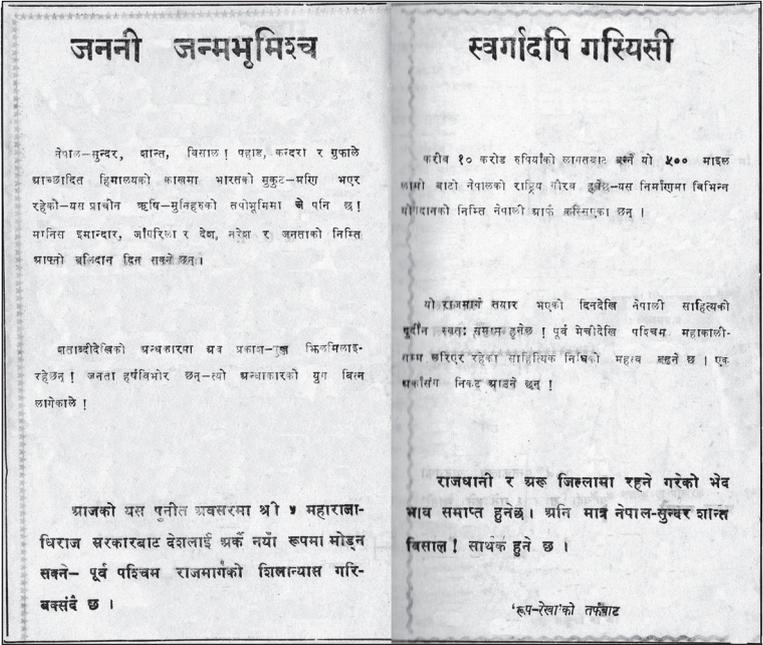
रूपरेखाले गाउँ फर्क राष्ट्रिय अभियानबारे पनि प्रशस्त सामग्री छापेको छ । प्रचार सामग्रीसँगै राजा महेन्द्रको फरक सन्देश पनि छापिएको छ । राजाको सन्देशका नमूना^{२१}:

शिक्षित, सक्षम तथा नेतृत्व दिन सक्ने व्यक्तिहरूमा गाउँ छोड्ने प्रवृत्तिले गर्दा समस्या अझ विकट हुनेछ । - श्री ५ महेन्द्र

देशका अधिकांश जनता गाउँमा बस्ने भएकाले व्यवस्थाको मूलभूत लक्ष्य प्राप्तिका लागि हामीले गाउँतिर नै फर्कनुपरेको छ । - श्री ५ महेन्द्र

^{२०} ग्रन्थ लेख्नुपर्ने चार विषयहरू क्रमशः (१) राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको मेरूदण्ड - पूर्व-पश्चिम राजमार्ग (२) राष्ट्रिय एकताको सूत्र - पूर्व-पश्चिम राजमार्ग (३) राष्ट्रिय भाषा र साहित्य विकासमा पूर्व-पश्चिम राजमार्ग (४) पूर्व-पश्चिम राजमार्गको प्राविधिक मूल्याङ्कन ।

^{२१} यी सन्देशहरू क्रमशः पूर्णांक ८९ र ९० बाट लिइएका हुन् । तर, अन्य अंकमा पनि यी सामग्री प्रकाशित छन् ।

तस्विर ४ : पूर्व-पश्चिम राजमार्गसम्बन्धी सूचना (रूपरेखा २०१९ख : २८ र २०१९ग : २९) ।

पूर्णांक ९० मा समाविष्ट सामग्रीमा गाउँ फर्क राष्ट्रिय अभियान किन आवश्यक छ भन्ने प्रस्ट्याउन यस्तो लेखिएको छ :

... निर्दलीय प्रजातान्त्रिक पञ्चायती व्यवस्थाको मूलभूत लक्ष्य नेपालीहरूको विकास गराउने आदर्शमा वर्तमान व्यवस्था आधारित छ । न्याय निसाफको जगलाई मजबुत पार्नु, अन्याय-अत्याचारलाई निर्मूल गर्नु, सामाजिक थिचोमिचोको अन्त्य गर्नु, राजनैतिक शोषणलाई समाप्त पार्नु, पछौटेपनलाई खतम गर्नु आदि जस्ता पवित्र कर्तव्य र कार्यक्रमहरू वर्तमान व्यवस्थाका अभिन्न अंग हुन् (रूपरेखा २०२५ख : पृष्ठ नखुलेको) ।

यस्तै पूर्णांक ८७ को सामग्रीमा " जनताको दैलो दैलोमा घुमेर हाम्रा गाउँहरूको वास्तविक मर्म बुझिबक्सेका राष्ट्रनायकबाट देशको उत्थानको लागि 'गाउँ फर्क राष्ट्रिय अभियान' बक्सेको छ " उल्लेख गरिएको छ (रूपरेखा २०२५क : पृष्ठ नखुलेको) ।

रूपरेखा राजनीतिक विषय बाहेक तत्कालीन व्यवस्थाले प्रवर्द्धन गर्न चाहेको विकासे नीतिको प्रचारमा पनि सहभागी भएको थियो । मूलतः पूर्व-पश्चिम राजमार्ग

र गाउँ फर्क राष्ट्रिय अभियानको प्रचारमा *रूपरेखा*को सहभागिता व्यापक छ । यो पञ्चायती सञ्चार नीतिको एउटा पक्ष त हो नै तर यसमा *रूपरेखा* समूहको अभिस्त्रचि पनि जोडिएको छ । यी प्रचार सामग्रीमा प्रयुक्त राजनीतिक शब्द/शब्दावलीहरू उस्तै रूपमा बारम्बार छापिनु पत्रिका सञ्चालकको अभिस्त्रचिका प्रमाण हुन् ।

*रूपरेखा*मा प्रकाशित पञ्चायतको दर्शन, विचार र कार्यक्रमबारे सामग्रीहरू अङ्गालीसौँ अंक (२०२२ वैशाख) अगाडि बढी छापिएका छन् । व्यवस्थाको प्रचारका दृष्टिले पञ्चायतका अधिल्ला पाँच वर्षमा धेरै सञ्चारमाध्यमहरू उपयोग भएको थियो । रेडियो नेपालले पनि पञ्चायतका सुस्का पाँच वर्ष व्यवस्थाको नीति, विकास र राजा महेन्द्रको व्यक्तित्व प्रचारमा धेरै ध्यान दिएको थियो (वन्त २०६१) । व्यवस्थाले लिएका नीति वा कार्यक्रमबारे लेखहरू २०० औँ अंक वा २०३४ पुससम्म पनि छापिएका छन् । र, जनमतसंग्रहको अधिल्ला सालहरूमा पत्रिकाले राजनीतिक संलग्नताको छनक दिएको छैन । जनमतसंग्रहपछिका एकाध अंकमा सूचना विभागको विज्ञापन छापिएका छन् भने पत्रिका पनि दुब्लाएको छ । यसले *रूपरेखा* नियमित, लोकप्रिय र बढी प्रति छापिने मासिक पत्रिका भएकाले मात्रै राज्यले यस्ता विज्ञापनमार्फत सूचना प्रसार गर्न चाहेको भन्ने देखिँदैन । राज्यको स्त्रचि साहित्यिक पत्रिकामार्फत व्यवस्थाको प्रचार गर्न केन्द्रित थियो । *रूपरेखाले* पञ्चायत राजनीतिको प्रचारमा आंशिक दबाब र स्वेच्छा दुवैलाई उपयोग गरेको भन्ने बुझिन्छ ।

नेपाली भाषा मोह

रूपरेखाले नेपाली भाषाप्रति देखाएको आसक्तिलाई पञ्चायतको एक भाषा नीतिसँग जोडेर यो उपखण्डमा छलफलको प्रयास गरिएको छ । *रूपरेखा* नेपाली भाषाको श्रीवृद्धिमा डटेर लागेको थियो । नेपाली भाषा शुद्धसँग लेख्ने परम्पराको थालनी भई नसकेको अवस्थामा साहित्य सिर्जना पनि शुद्ध भाषामा हुन सक्दैन भन्ने विषयलाई *रूपरेखाले* जोडका साथ उठाएको थियो । *रूपरेखा*कालमा नेपालीसँगै अन्य भाषाहरू पनि नेपालकै सम्पत्ति हो भन्ने ज्ञानको प्रसार हुन सकेको थिएन । त्यति बेला पनि नेपाल भाषा र मैथिली भाषाका साहित्यहरू प्रकाशित थिए । वि.सं. २०१३ ताका नै लिम्बु र तामाङ भाषामा साहित्य सिर्जना भएको थियो ।^{२२}

^{२२} अमृत योजन तामाङले *लिब्जु भुम्जु* त्रैमासिकको स्वर्णांक सार्वजनिक कार्यक्रम (२०६१ असोज ३०) मा मन्तव्यको क्रममा दिएको सूचनामा आधारित ।

नेपाल अधिराज्यको संविधान २०१५ ले पहिलोपल्ट राष्ट्र भाषाको व्यवस्था गरेको थियो । संविधानको विविध व्यवस्थाअन्तर्गत धारा ७० मा राष्ट्र भाषासम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ । यो धाराले "देवनागरी लिपिमा नेपाली भाषा नेपालको राष्ट्र भाषा हुनेछ" उल्लेख गरेको छ (भुसाल २०६०) । विसं. २०१९ को पञ्चायती संविधानले पनि एउटा भाषालाई राष्ट्र भाषाको मान्यता दिलाएर अन्य भाषालाई उपेक्षा गऱ्यो र नेपाली भाषाअन्तर्गत भाषिक अन्तरघुलनको प्रारम्भ पनि गऱ्यो । पञ्चायती संविधानको प्रस्तावनामा भनिए जस्तो लोक-सम्मतिमा शासन गर्ने राजाको अभीष्टसँग भाषिक अन्तरघुलनको अभ्यास विरोधाभासपूर्ण थियो । तैपनि यही संवैधानिक प्रावधानलाई बल पुग्ने गरी रूपरेखाले पनि आफ्ना विषयवस्तुको छनोट गरेका उदाहरणहरू छन् ।

रूपरेखाले 'राष्ट्रिय अभियान र राष्ट्र भाषा' शीर्षकमा सम्पादकीय छाप्दै "बोलचालका लागि हाम्रो राष्ट्र भाषा सरल र सुबोध्य जसले गर्दा मेचीदेखि महाकालीसम्मको भागमा मात्र होइन नेपालीले बसोबास गरेका विदेशका विभिन्न भागमा समेत यो लोकप्रिय छ" भाषाको सरलता, व्यापकता र विकासका लागि प्रचारात्मक प्रयास गरेको छ (रूपरेखा २०२४ : ५५) । सम्पादकीयसहित रूपरेखाको नेपाली भाषा मोह बुझ्न पत्रिकामा प्रकाशित दुईओटा स्तम्भलाई लिइएको छ । नेपाली भाषा, साहित्य र संस्कृतिसम्बन्धी चूडामणि बन्धुको 'भाषा र संस्कृति' तथा बलमकनदको 'चारैतिरबाट' स्तम्भ छापिन्थे । 'चारैतिरबाट' रूपरेखाको प्रारम्भिककालमा नै सुरु भएको थियो । बन्धुको स्तम्भ पूर्णांक २२८ पछि सुरु भएको हो ।

'चारैतिरबाट' स्तम्भ रूपरेखाको १३ देखि २७६ औँ अंकसम्म छापिएको छ । बलमकनदले यो स्तम्भमार्फत शुद्धाशुद्धिको विषय, नेपाली भाषामा हिन्दी र अंग्रेजी भाषाको प्रभाव आदि विषयमा चर्चा गरेका छन् । नेपालमा नेपाली भाषाको विकल्प नभएको उनको तर्क छ । उनी आफ्नो स्तम्भमा लेख्छन् :

नेपालमा भाषासम्बन्धी समस्या कहिल्यै देखा परेन । कुन भाषा राष्ट्र भाषा र कुन चाहिँ जनताको भन्ने भगडा पनि देखिएन । लिच्छविकालमा संस्कृतको यहाँ बोलवाला थियो । ... मल्लकालमा यहाँ नेवारका साथसाथै संस्कृत र नेपालीको पनि प्रचलन थियो । मैथिली भाषाको पनि आफ्नै प्रभाव थियो । पछि गएर नेपालीले राष्ट्रिय र जन भाषाको स्थान ओगट्न सक्थो (बलमकनद २०३५ : ६८) ।

'चारैतिरबाट' स्तम्भसम्बन्धी विश्लेषण गरिएको चूडामणि बन्धुको लेख रूपरेखाको २०० औँ अंकमा प्रकाशित छ । 'रूपरेखाको चारैतिरबाट हेर्दा' शीर्षक लेखको

अधिल्लो भागमा बन्धुले नेपाली भाषाको इतिहासमाथि टिप्पणी गरेर पछिल्लो भागमा स्तम्भबारे लेखेका छन् । यो स्तम्भले नेपाली भाषाको सामाजिकता केलाएको भन्ने बन्धुको निष्कर्ष छ । बन्धुले "... नेपाली भाषा सम्पूर्ण नेपालीहरूको भाषा हो" भनेर आफ्नो मत पनि जाहेर गरेका छन् (बन्धु २०३४ : ४७२) । बन्धुको विश्लेषणले नेपाली समाजमा नेपाली भाषाको वर्चस्व हुनु पर्छ भन्ने तर्क अघि सार्छ । यो लेख प्रकाशनको अट्टाइस अंकपछि बन्धुले भाषा र संस्कृतिसम्बन्धी स्तम्भ लेख्न सुरु गरे ।

चूडामणि बन्धुको 'भाषा र संस्कृति' स्तम्भ पूर्णांक २२८ देखि २६४ सम्म सोह्रओटा छापिएका छन् । उनले यो स्तम्भमा नेपाली भाषा, संस्कृति, साहित्य तथा नेपाली लोकसाहित्य, नेपाली भाषाको सरलीकरण, ह्रस्व/दीर्घ र शिरविन्दु/चन्द्रविन्दु जस्ता भाषाका प्राविधिक पक्षबारे पनि लेखेका छन् । नेपालमा भएका भाषिक अध्ययनबारे लेख्ने क्रममा "बहुभाषिक समाजमा प्रायः अल्पसंख्यकहरूले बहुसंख्यकहरूको भाषा बोल्ने र साक्षर भएपछि पनि राष्ट्र भाषा, व्यापक सम्पर्कको भाषा वा बहुसंख्यकहरूकै भाषाको व्यवहार गर्नुपर्ने हुँदा मातृभाषामा साक्षरताको कार्यक्रम सञ्चालन गर्न उनीहरू नेपाल जस्तो मुलुकमा व्यावहारिक पनि देखैनन्" भन्ने तर्क गरेका छन् (बन्धु २०३८ : ६५) ।^{२३} साथै उनले भोटबर्मेली परिवारका भाषाहरूलाई पनि देवनागरीमा लिपिबद्ध गर्न सुझाएका छन् ।

रूपरेखा 'भाषा र साहित्यका लागि प्रकाशन गरिएको' भनिए पनि त्यो 'नेपाली भाषा र साहित्य' नै थियो । जुन भाषाको प्रवर्द्धनमा तत्कालीन राज्य व्यवस्था स्वयं पनि नीतिगत रूपमा प्रस्तुत भएको थियो रूपरेखाले पनि त्यही भाषालाई प्राथमिकता दिएको भन्ने प्रमाण यसैमा छापिएका दुई स्तम्भहरू 'भाषा र संस्कृति' र 'चारैतिरबाट' हुन् । यी स्तम्भमा उठेका वा उठाइएका विषयले पञ्चायती संविधानले लिएको एक भाषा नीतिलाई नै मलजल गरेको छ । त्यसैले भाषा र साहित्यको विषय पनि राजनीतिको छत्रछायाँभन्दा पर थिएन ।

निष्कर्ष

रूपरेखाको प्रारम्भ एउटा पुस्तकालयको अग्रसरतामा भए पनि पछिबाट निजी प्रकाशन गृहले छान्ने थाल्यो । यसको प्रकाशनमा अप्रत्यक्ष रूपले सरकारी सहयोग र दरबारको निगाह पनि जोडिन पुग्यो । यसले नेपाली साहित्यको श्रीवृद्धिलाई आफ्नो प्राथमिकतामा सधैं राखेको थियो । यसको प्रमाण रूपरेखाका

^{२३} बन्धुले 'उनीहरू' भनेर योजनाविदहरूलाई सम्बोधन गरेका हुन् ।

अनेक विशेषांकहरू हुन् । थुप्रै साहित्यिक रचना, विधा र व्यक्तिहरू रूपरेखाले जन्माएको थियो । तर, पत्रिकामा लेख र प्रचार सामग्रीमार्फत राजनीति प्रवेश गराएर सञ्चालकहरूले यसलाई द्वैध चरित्रको बनाए ।

संयोगवश रूपरेखाको आयु पनि पञ्चायतको जीवनभरि मात्रै कायम छ । तानाशाही व्यवस्थामा साहित्यिक पत्रिकाले पनि राजनीतिक प्रभाव भेल्लु पर्छ भन्ने विषय रूपरेखामा अधिल्ला पाँच वर्षमा छापिएका प्रचार सामग्रीको बाहुल्यताले स्पष्ट गर्छ । पत्रिकामा राजनीति छिर्ने बेग्लाबेग्लै बाटाहरू छन् । राजाका तस्बिर, भनाइ र अन्तर्वार्ताहरू सोभो बाटो भएर प्रवेश गर्ने राजनीति हो । पञ्चायतका विचार, आदर्श र दर्शनहरू विभिन्न लेख र प्रचार सामग्रीको माध्यमबाट पत्रिकामा आएका छन् । पञ्चायतका नीति र कार्यक्रमहरू पनि लेख र विज्ञापनको बाटोबाट पत्रिकासम्म पुगेका छन् । राजनीतिक सामग्रीले पत्रिकामा स्थान पाउनु सञ्चालक र दरबारबीचको निकटता र आर्थिक रणनीति एउटा पक्ष हो भने व्यवस्थाको नीति पनि आंशिक जिम्मेवार छ ।

रूपरेखा प्रकाशन र पञ्चायतको अधिल्ला पाँच वर्षमा राजनीतिक सामग्रीको प्रचुरता थियो । रूपरेखाले हुर्कंदो उमेरमा प्रचार-राजनीति, युवाकालमा साभ्ना मञ्च र बुद्धचौलीमा साहित्यिक सामग्रीमा बढ्ता जोड दिँदै जीवनलीला टुङ्ग्याएको थियो । जीवनका तीनतले उतारचढाव तथा साहित्यिक सामग्री दुवैलाई प्रभाव नपार्ने गरी राजनीतिलाई 'स्पेस' दिएर रूपरेखाले दोहोरो चरित्र देखाएको थियो । त्यसैले रूपरेखा साहित्य र राजनीति पस्कने साहित्यिक पत्रिका नै हो ।

धन्यवाद

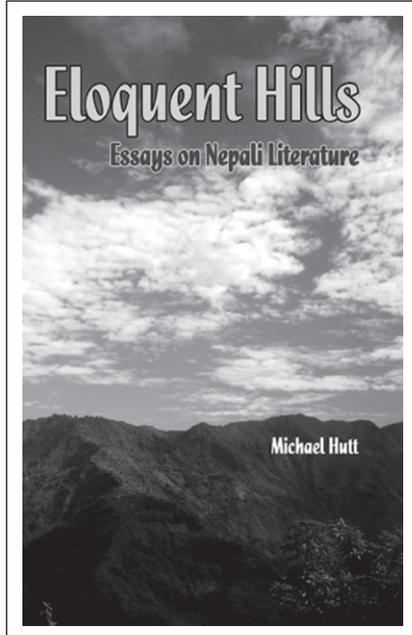
यो लेखको विभिन्न मस्यौदाहरू पढी परिमार्जनको लागि सुभाव दिनुहुने मार्टिन चौतारीका प्रत्युष वन्त, रमेश पराजुली, हर्षमान महर्जन र देवराज हुमागाईंलाई धन्यवाद छ । रूपरेखाबारे कुराकानीका लागि समय उपलब्ध गराउनु हुने महेशराज पन्त, नयनराज पाण्डे र श्यामलप्रति आभारी छु । अध्ययनका लागि रूपरेखाका विभिन्न अंकहरू उपलब्ध गराउने त्रिवि केन्द्रीय पुस्तकालय र मार्टिन चौतारी पुस्तकालयलाई पनि धन्यवाद छ ।

सन्दर्भ सामग्री

चापागाईं, कृष्णप्रसाद, संयोजक । २०६०[२०१५] । प्रेस कमिशनको प्रतिवेदन । प्रकाशनको दिग्दर्शन (चौथो संस्करण) । हरिहर विरही, सं., पृ. २६६-३८३ । काठमाडौं : प्रेस काउन्सिल नेपाल ।

- जोशी, मनरञ्जन । २०३३ । नेपालको शान्ति क्षेत्रको प्रस्ताव : एक संक्षिप्त सर्वेक्षण । *रूपरेखा* १८८ : ५-१६ र ८१-८२ ।
- बन्धु, चूडामणि । २०३४ । रूपरेखाको चारैतिरबाट हेर्दा । *रूपरेखा* २०० : ४६५-४७२ ।
- बन्धु, चूडामणि । २०३८ । भाषा र संस्कृति (स्तम्भ) । *रूपरेखा* २४४ : ६४-६७ ।
- बलमकनद । २०३५ । चारैतिरबाट (स्तम्भ) । *रूपरेखा* २०६ : ६८ ।
- भट्टराई, अमोद । २०५१ । *खोज र टिप्पणी* । ललितपुर : अदेभको व्यक्तिगत पुस्तकालय ।
- भट्टराई, श्रीरामदेव । २०४० । राष्ट्रिय पुस्तकालय, *रूपरेखा* र उत्तम एक सम्भना । *रूपरेखा* २६५ : ११९-१२१ ।
- भुसाल, लेखनाथ, संकलक । २०६० । *नेपाल अधिराज्यका संविधानहरूको संगालो* । काठमाडौँ : कमला भुसाल ।
- मुकुट । २०२२ । वर्ष ३ अंक ५ (पूर्णांक १२) ।
- राष्ट्रिय योजना परिषद् । २०२० । *त्रिवर्षीय योजना (२०१९-२०२२)* । काठमाडौँ : श्री ५ को सरकार, राष्ट्रिय योजना परिषद् ।
- रूपरेखा* । २०१७ । सम्पादकीय । १(१) : ७० ।
- रूपरेखा* । २०१८क । समर्पण । ७ : १ ।
- रूपरेखा* । २०१८ख । सूचना । ७ : ९५ ।
- रूपरेखा* । २०१८ग । राष्ट्रिय निर्देशन के हो ? १० : २-३ ।
- रूपरेखा* । २०१८घ । पञ्चायत पद्धति । १० : पृष्ठ नखुलेको ।
- रूपरेखा* । २०१८ङ । बाटो नै देश विकासको मूल साधन हो । १० : पृष्ठ नखुलेको ।
- रूपरेखा* । २०१९क । पञ्चायती प्रजातन्त्र । १२ : ८, ९, ११, १३, १५ ।
- रूपरेखा* । २०१९ख । जननी जन्मभूमिश्च । १२ : २८ ।
- रूपरेखा* । २०१९ग । स्वर्गादपि गरीयसी । १२ : २९ ।
- रूपरेखा* । २०१९घ । सम्पादकीय । १४ : ९५-९६ ।
- रूपरेखा* । २०१९ङ । पूर्व पश्चिम राजमार्ग । १९ : पृष्ठ नखुलेको ।
- रूपरेखा* । २०२०क । मुलुकी ऐन । २७ : २ ।
- रूपरेखा* । २०२०ख । प्रकाशकीय । ३२ : ७६ ।
- रूपरेखा* । २०२२ । केही संस्मरण । ४८ : २०८-२१० ।
- रूपरेखा* । २०२४ । सम्पादकीय : राष्ट्रिय अभियान र राष्ट्र भाषा । ८० : ५५ ।
- रूपरेखा* । २०२५क । गाउँ फर्क राष्ट्रिय अभियान । ८७ : पृष्ठ नखुलेको ।
- रूपरेखा* । २०२५ख । गाउँ फर्क राष्ट्रिय अभियान । ९० : पृष्ठ नखुलेको ।
- रूपरेखा* । २०३१ । सम्पादकीय । १६६ : ३-४ ।
- रूपरेखा* । २०४३ । अनुरोध । ३०९ : पृष्ठ नखुलेको ।
- रूपरेखा* । २०४५ । ... यही भन्नु छ ... । ३२६ : २ ।

- रेग्मी, कमलराज । २०३४ । पञ्चायत राजनीतिको मौलिक उपज गाउँ फर्क राष्ट्रिय अभियान : एक टिपोट । *रूपरेखा* २०० : २११-२२२ ।
- रेग्मी, शिव । २०६७ । सूचना विभागको संक्षिप्त इतिहास । *मिडिया अध्ययन* ५ : ८७-१०२ ।
- वन्त, प्रत्यूष । २०६१ । पञ्चायतको प्रचारमा रेडियो नेपाल, २०१७-२०२२ । *रेडियो नेपालको सामाजिक इतिहास* । प्रत्यूष वन्त, शेखर पराजुली, देवराज हुमागाई, कृष्ण अधिकारी र कोमल भट्ट, सं., १६५-१७५ । काठमाडौँ : मार्टिन चौतारी ।
- श्री ५ को सरकार । २०६० (२०२८) । सञ्चार योजना - २०२८ । *प्रकाशनको दिग्दर्शन (चौथो संस्करण)* । हरिहर विरही, सं, पृ ११६-१७५ । काठमाडौँ : प्रेस काउन्सिल नेपाल ।
- श्रेष्ठ, केदारनाथ । २०३४ । राष्ट्रिय शिक्षा र राष्ट्रिय विकास । *रूपरेखा* २०० : २२५-२३९ ।
- सुवेदी, अभि । २०३४ । शारदा र रूपरेखा दुई युगको प्रसंग । *रूपरेखा* २०० : ४९-९९ । *स्वास्नीमान्छे* । २०१७ । विचार : अबको कर्तव्य । ३(२-३) : ३३-३४ ।
- Baral, L.S. 2012[1974]. The New Order in Nepal Under King Mahendra, 1960-1962: An Assessment. In *Autocratic Monarchy: Politics in Panchayat Nepal*. Pratyoush Onta and Lokranjan Parajuli, eds., pp. 179-232. Kathmandu: Martin Chautari.
- Shambaugh, David. 2007. China's Propoganda System: Institutions, Processes and Efficacy. *The China Journal* 52: 25-58.
- Subedi, Abhi. 1996. Literary Response to Panchayat Utopia. *Studies in Nepali History and Society* 1(1): 77-96.
- Turkevich, Ludmila B. 1958. Soviet Literay Periodicals. *Books Abroad* 32(4): 369-374.

Chautari Book Series - 72

Eloquent Hills: Essays on Nepali Literature brings together nine essays written between 1989–2007 by Michael Hutt, the leading foreign scholar of Nepali literature. It contains essays that discuss *Munà-Madan* by Lakshmiprasad Devkota, *Sumnimà* by BP Koirala, *Øirãùko Phãl* by Parijat, and *Ghumne Mecmãthi Andho Mãnche* by Bhupi Sherchan, four of the best known classics of Nepali literature. Hutt's take on the poetry of Mohan Koirala and the early life of Bhupi are also featured here. Thematic essays based on Nepali literary sources on the notions of Shangri-la and an ideal Nepal, the portrayal of Gurkha soldiers, migration, and literary movements before and after the 1990 People's Movement provide interesting commentary on Nepali literature. All who are curious about modern Nepali society must read this book.